

Mauno Koivisto, Oscar Lange ja viisaat kysymykset

Heikki Oksanen

Mauno Koivisto seurasi tasavallan presidenttinä (1982-1994) tarkasti vuonna 1985 Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeriksi 1985 tulleen Mihail Gorbatšovin uudistusohjelmaa ja sen vaikutuksia. Hän vieraili Neuvostoliiton lisäksi useimmissa sosialistisissa maissa ja kommentoi keskusteluissaan maiden uudistuspyrkimyksiä (Koivisto 1995).

Yksi hänen huolistaan oli, että sosialististen maiden uudistajat eivät näyttäneet ymmärtävän, mitä markkinatalous tarkoittaa ja mitä se ei tarkoita. Hän kertoi esimerkiksi vuonna 1987 Moskovassa pienelle perestroika- ja glasnostvaikuttajien ryhmälle olevansa kiinnostunut Oscar Langen (1936–1937) esittämästä markkinasosialismin teoriasta ja jatkoi, että kansandemokratioissa on pyritty ”*ottamaan huomioon markkinavoimia enemmän kuin aikaisemmin ja ... teitä on moitittu [poikkeamisesta] sosialismin tieltä. Mutta ... haluan va-*

kuuttaa teille, että markkinavoimat ovat paljon vanhempia kuin kapitalismi”. Hän ei tuossa keskustelussa juurikaan saanut kannatusta ajatukselleen markkinasosialismista, vaan keskustelukumppanit vierastivat yksinkertaisia malleja ja leimojen lyömistä (Tasavallan Presidentin kanslia 1987; Kalela 2019, 3–5). Koivistoa tämä penseys näytti askarruttaneen ja hän kertoi helmikuussa 1988 myös USA:n ulkoministeri George Shultzille kummastelleensa, ettei Langen teoriaa Moskovassa tunnettu ja ymmärretty (Koivisto 1995, 249–250).

Koivisto vieraili kesäkuun alussa 1988 Unkarissa. Isäntänä ei enää ollutkaan János Kádár kuten vuonna 1982 – silloinkin hän vieraili Unkarissa heti virkakautensa ensimmäisenä vuotena. Kádár, joka oli vuodesta 1956 lähtien toiminut kommunistisen puolueen (Unkarin sosialistinen työväenpuolue) pääsihteerinä ja maan todellisena johtajana, oli juuri touko-

VTT Heikki Oksanen (hkk.oksanen@gmail.com) on Helsingin yliopiston kansataloustieteen dosentti. Kiitän Antti Bläfielidiä ja Jaakko Kalelaa lähdeaineistoa täydentäneistä tiedoista ja monista kommenteista. Myös Jaakko Blomberg, Reino Hjerppe, Kalevi Kivistö, Heikki Koski, Yrjö Lautela ja Antti Suvanto ovat kommentoineet aikaisempia versioita. Kiitän heitä arvokkaasta avusta. Mahdollisista virheistä ja kiistanalaisista tulkinnoista vastaan vain itse.

kuussa siirretty puolueen puheenjohtajan kunniavirkaan ja isäntänä oli vasta valittu puolueen pääsihteeri ja pääministeri Károly Grósz.

Koivisto ehdotti Grószille, että keskusteluja jatketaan. Koivistoa kiinnosti etenkin se, miten unkarilaiset näkivät markkinoiden hyväksymisen ja ”miten niitä tulisi hyväksikäyttää sosialistisen järjestelmän puitteissa”. Tämä oli viittaus Langen markkinasosialismiin. Syventäviä keskusteluja sovittiin käytävän molempien valitsemien asiantuntijoiden kesken ja tuloksia tarkasteltaisiin, kun Grósz vierailisi Helsingissä seuraavana vuonna (Koivisto 1995, 257–259).

Syyskuussa 1988 valtiovarainministeriö asetti Koiviston aloitteesta ylijohtaja Pertti Sorasan vetämän nelihenken työryhmän näiden keskustelujen suomalaisiksi osapuoleksi (Mötölä ja Oksanen 2010).

Unkarilainen taloustieteilijä János Kornai luennoi tuolloin, syyskuussa 1988, Helsingissä analysoiden, miksi talousreformit eivät sosialistisissa maissa edenneet. Unkarinkin uudistuspyrkimykset olivat tuolloin jo jatkuneet 20 vuoden ajan. Kornain analyysi oli tuolloin varsin tunnettu kansainvälisestikin ja esimerkiksi *Journal of Economic Literature*ssa oli julkaistu joulukuussa 1986 hänen laaja artikkelinsa.

Aloitettuamme työryhmämme keskustelut Koiviston kanssa esitin tapaamisessamme 6.10.1988 suullisesti Kornain analyysiin perustuen, ettei Langen oppi antanut pätevää opastusta talousreformille. Kohta sen jälkeen Koivisto vieraili Kiinassa ja Helsingin Sanomien uutisoinnin mukaan ”valitteli, että monet markkinasosialismia kehittäneet ajattelijat, kuten esimerkiksi Oscar Lange, ovat jääneet vähälle huomiolle” (HS 1988). Valmistautuessani seuraavaan tapaamiseemme kirjoitin suullisesti 6.10.1988 esittämäni näkökohdat 5-liuskaiseksi

muistioksi (22.11.1988), joka julkaistaan kokonaisuudessaan tämän kirjoituksen liitteenä.

Koivisto oli lukenut muistioni huolellisesti. Hänen kommenttinsa oli ensinnäkin: ”*Ei taida Langestakaan olla paljon apua*”. Mutta sitten hän jatkoi sanomalla, että pitäisi löytää uusia teorioita, jotka kulkisivat sosialismin nimellä (HO:n arkistossa oleva kokousmuistinpöytäkirja 24.11.1988).

Vaikka Koivisto tällä tavalla ilmaisi, ettei Langen oppiin kannattane enää viitata, hän ei myöskään halunnut luopua toiveestaan, että löytyisi uusi sosialismin malli ja että kansandemokratiat välttäisivät siirtymisen kapitalistiseen markkinatalouteen. Hän oli hakenut koko pitkän uransa ajan myös länsimaille ”kolmatta tietä”, joka olisi parempi kuin klassinen kapitalismi ja sosialististen maiden komentotalous. Hän näyttää uskoneen pitkään, että Langen markkinasosialismin oppi voisi antaa siihen opastusta.¹

Koivisto epäilemättä myös oivalsi hyvin, että talousjärjestelmä ja poliittinen järjestelmä

¹ Kalela (2019, 5–6) on kertonut, että Koivisto viittasi taannoin useinkin Langen oppiin markkinasosialismista, mutta tietoon ei tullut, mihin hän käsityksensä perusti. Nyt tammikuussa 2019 Kalela löysi arkistostaan jotakin Koivistolle lokakuussa 1988 hankittua Lange-aineistoa, joka ei kuitenkaan valota, mitä tietoja Koivisto käytti. Myöskään O-ryhmän historiikki (Suvano ja Vesikansa 2002) ei anna tästä vihjettä. Hjerppe (2018) on kertonut itse perehtyneensä Langen oppeihin 1968 Rochesterin yliopistossa, jossa ne kuuluivat kurssiaineistoihin, ja hän muistaa keskustelleensa niistä ja talousjärjestelmien kilpailusta O-ryhmässä ainakin Linnamon ja Niitamon ja muistaakseen myös Paunio kanssa. Itse selostin Langen teorian pääsisällön (ja muuta sitä sivuavaa kirjallisuutta) laajahkossa artikkelissani Työväen taloudellisen tutkimuslaitoksen Katsauksen 4/1984 teemanumerossa *Itsehallinto ja sosialismi* (Oksanen 1984). Arvioini Langen teoriasta oli jo silloin kriittinen, ja samoin pidin laajamittaista työläisitsehallintoa toimintakelvottomana.

liittyvät läheisesti yhteen. Viehtymys Langen teoriaan saattoi osittain johtua siitä, että siinä tuotantovälineet jäävät yhteiskunnan omistukseen, eikä se siten välttämättä edellytä luopumista yksipuoluejärjestelmästä. Tältä pohjalta hän saattoi vielä vuonna 1988 hyvinkin katsoa, että Gorbatšovin aloittamat asteittaiset uudistukset voisivat riittää.

Langeen ja uusien sosialististen talousteorioiden etsimiseen ei sen koomin Koiviston kanssa käydyissä keskusteluissa palattu eivätkä Lange ja markkinasosialismin termi esiinny (kronologisesti etenevissä) Koiviston 1995-muistelmissa enää syksyn 1988 jälkeen.

Tässä artikkelissa tarkastellaan, mitä tapahtui reaali maailmassa ja Koiviston ajattelussa vuodesta 1988 vuoteen 1995, jolloin Koiviston muistelmien toinen osa ilmestyi.

1. Tulkintoja reformien etenemisestä

Vielä mainitussa *Journal of Economic Literature* artikkelissaan 1986 Kornai arpikoi, tuleeko tuotantovälineiden pitämiseen yhteiskunnan hallussa puuttua. Hän kylläkin totesi omistusoikeuden keskeisyyden, mutta ilmaisi olevansa ambivalentti, pitääkö sosialismista luopua, ja jäi artikkelinsa lopussa odottamaan, mitä Unkarin, Jugoslavian ja Kiinan uudistukset tuovat tullessaan.

Vuoden 1988 keväällä unkarilaisten akateemisten käsitykset olivat jo edenneet. Peter Johnsson selosti *Suomen Kuvalehdessä* 31.3.1988 ”kriisin ovella” olevaa Unkaria. Kádárin siirtäminen syrjään oli ilmassa ja se tapahtui toukokuussa. Johnsson oli haastatellut Kornaita ja muita ekonomisteja. Pisimmälle meni professori Márton Tardos, jonka mukaan

katastrofaalisten vaihtoehtojen lisäksi tarjolla oli myös vaihtoehto, jossa puolue luopuisi monopoliasemastaan ja se irrotettaisiin valtiokoneistosta ja kaikki suunnitellut perustavanlaatuiset talousreformit pantaisiin toimeen (Johnsson 1988).

Suomeenkin tällaisia näkemyksiä oli siis kantautunut jo keväällä 1988. Myös Suomen akateemisessa yhteisössä analyysit etenivät, mutta pystyivät vaivoin seuraamaan reaali maailman vauhtia. Pekka Sutela kirjoitti seuraavana vuonna, loppukesällä 1989, laajan artikkelin, joka julkaistiin vuoden viimeisessä *Kansantaloudellisessa aikakauskirjassa* (Sutela 1989). Se perustui Kornain ja muiden Itä-Euroopan tuntijoiden terävimmän kärjen analyyseihin. Neuvostoliitto oli Sutelan mukaan oma tapuksensa. Unkarin ja Puolan hän arveli olevan jättämässä vanhan järjestelmän taakseen ja vastasi kielteisesti kysymykseensä, voiko se tapahtua vallinneiden omistus- ja poliittisten rakenteiden puitteissa. Hän piti ilmeisenä, etteivät markkinat voi toimia, ellei poliittisen ja taloudellisen vallan yhteensulautumista lopeteta (Sutela 1989, 448).

2. Unkarin murros läheltä valtionjohtoa nähtynä

Kun Sutelan (1989) ansiokas artikkeli ilmestyi, Unkari-projektimme oli jo päättynyt ja Unkarin kommunistinen puolue oli lakkauttanut itsensä lokakuussa 1989. Meillä oli ollut etuoikeus seurata uudistuksia syyskuusta 1988 eteenpäin 12 kuukauden ajan sekä Unkarin että Suomen korkean poliittisen johdon läheltä (Möttölä ja Oksanen 2010 raportoi pääpiirteet).

Ryhmämme vieraili Budapestissa marrasjoulukuun 1988 taitteessa. Tapasimme Unka-

rin korkeinta poliittista ja talouspoliittista johtoa, 15 henkilöä, muun muassa puolueen pääsihteerin Károly Grószin ja hänet vastikään pääministerinä korvanneen 40-vuotiaan Miklós Némethin. Saamastamme laajasta informaatiosta vain yksi huomio: seuraavan vuoden alussa oli tulossa voimaan uusi, erilaisia omistusmuotoja salliva yrityslaki.

Unkarilainen ryhmä vieraili Helsingissä huhtikuun alussa 1989. Keskusteluissa ryhmän vetäjä, suunnitteluviraston valtiosihteerin Erno Kemenes sanoi, että uudistusten on tuotava talouteen merkittävästi markkinaelementtejä ja niihin pitää liittyä poliittinen uudistus, jolla demokratisoidaan poliittinen päätöksenteko (HO:n arkisto).

Sovimme, että kirjoitamme keskustelujen pohjalta yhteisen raportin. Vaihdoin luonnoksia ja viimeistelin sen hallitsevan puolueen uutta johtoa lähellä olleen ekonomistin László Kovácsin² kanssa Budapestissa elokuussa 1989. Syntynyt 7-luskaainen raportti ja siihen pohjautunut lehdistötiedote näytettiin molempien maiden johdolle ja jaettiin julkisuuteen Grószin vieraillessa Helsingissä 3.–5.9.1989, ja se julkaistiin VM:n työryhmämuistiona (Valtiovarainministeriö 1989).

² Sama nimi, mutta eri henkilö kuin kokonimikaimansa, joka osallistui ulkoministeriön valtiosihteerinä pääsihteerin Grószin vierailuun Helsingissä syyskuussa 1989 ja oli myöhemmin mm. Unkarin ulkoministeri 1994–1998 ja Euroopan komission jäsen 2004–2009.

3. Unkarin uudistukset menivät menojaan

Yhteisen raporttimme mukaan Unkarissa tarvittiin vientiin suuntautuvia, markkinoiden säätelemää yrityksiä. Yritykset eivät saaneet toimia valtion tuen varassa ja tappiolliset yritykset tuli lopettaa. Omistussuhteiden tuli olla selkeät ja vakaat.

Siirtyminen monipuoluejärjestelmään ilmaistiin sanomalla, että ”*vain hallitus, jonka asema perustuu kansalaisten todettuun hyväksymiseen, kykenee tekemään vaikeat talouspoliittiset päätökset. Se voi olla parlamentaarisessa vastuussa oleva koalitiohallitus, joka pyrkii yhteisymmärrykseen työmarkkinajärjestöjen kanssa*”.

Grószin asema oli kesäkuussa 1989 heikentynyt. Helsingissä vieraillessaan hän oli vain yksi uuden nelihenkisen johtoryhmän jäsenistä. Hänen vierailunsa alkaessa maanantaina 4.9.1989 *Helsingin Sanomat* uutisoi, että viikonvaihteessa puolueen johtoryhmän kolme muuta jäsentä oli tiivistänyt puolueen uudistussiiven rivejä, ja että samaan aikaan puolueen vanhoillisen siiven kokouksessa ”*kirottiin nykyinen puoluejohto, julistettiin uskollisuutta sosialismille ja vakuutettiin taistelua kansainvälistä kapitalismia vastaan*”. Lehden mukaan ”*huomiota herätti, että puolueen konservatiivinen pääsihteerin Károly Grósz oli lähettänyt kokoukselle pitkähkön tervehdyskirjeen*”, jossa hän ”*torjuu eurooppalaiset ja pohjoismaiset mallit Unkarin ongelmien ratkaisuina ... ja sanoo olevansa ehdottomasti järjestelmän muuttamista vastaan*” (HS 1989). Grósz ei tuonut Helsingissä esiin näitä puolueen johdon syvällisiä erimielisyyksiä.

Jo keväällä parlamentti oli hyväksynyt uuden perustuslain suuntaviivat, joiden mukaan

maasta tulisi oikeusvaltio ja valtaa hajautettaisiin eikä kommunistisella puolueella olisi johdettavaa asemaa.

Kuukausi Grószin vierailun jälkeen, loka-kuun alussa, Unkarin sosialistinen työväenpuolue piti ylimääräisen puoluekokouksen ja lakkautti itsensä, ja uudistusmieliset perustivat länsimaistyypin Unkarin sosialistisen puolueen. Sen jälkeen parlamentti hyväksyi uuden perustuslain, maa julistettiin Unkarin tasavaltaksi 23.10.1989 ja vapaat parlamenttivaalit päätettiin järjestää keväällä 1990.

Huhti-toukokuussa 1990 järjestettyjen parlamenttivaalien tuloksena hallitusvaltaan tuli keskustaoikeistolainen koalitio, pääministerinä József Antall. Entisen kommunistisen puolueen uudistusmielisten perustama sosialidemokraattinen puolue sai alle 10 prosenttia paikoista. Grószin ja muiden vanhakantaisten uudelleen perustama kommunistinen puolue jäi alle äänikynnyksen.

Poliittisten uudistusten läpiviemiseen liittyy mielenkiintoinen tausta. Viimeistellessäni yhteisen raporttimme poliittista järjestelmää koskevia kohtia Budapestissa elokuussa 1989 László Kovács (ekonomisti) sanoi, että he arvioivat uudistuvan puolueen selviävän tulevissa monipuoluevaaleissa suurimmaksi saamalla 40 prosentin kannatuksen, siis kylläkin alle puolet, mutta tämä riittäisi takaamaan johtavan aseman tulevassa monipuoluehallituksessa.

Tämä optimistinen näkymä varmaankin rohkaisi uudistajia etenemään. Toisin sitten kävi keväällä 1990, kun he jäivät pieneksi puolueeksi oppositioon. Tosin jo seuraavissa vaaleissa 1994 uudistussiiven uusi puolue saavutti johtavan hallituspuolueen aseman, ja uudestaan kahdeksi vaalikaudeksi 2002–2006 ja 2006–2010.

4. Unkari laukaisi laajemmankin muutoksen

Elokuussa 1989 kollegani László Kovács osoitti minulle Budapestin kadulla muutamaa katusoittajaa ja sanoi heidän olevan itäsaksalaisia, jotka ovat muodollisesti Länsi-Saksan lähetystössä, mutta kun siellä ei ole tilaa kaikille, he viettävät aikaansa kaupungilla. Unkari oli maaliskuussa 1989 ensimmäisenä sosialistisena maana liittynyt kansainväliseen pakolaissopimukseen. Toukokuussa se oli alkanut purkaa esteitä Itävallan-vastaiselta rajaltaan ja itäsaksalaisia pääsi livahtamaan länteen. Kesän aikana tuhansia itäsaksalaisia tuli Unkariin tarkoituksenaan päästä eteenpäin.

Grósz selosti tilannetta Helsingissä syyskuun alussa ja sanoi, että Unkarin on vaikea noudattaa Itä-Saksan kanssa aikoinaan tekemää sopimusta, jonka mukaan sen pitäisi estää kauttakulku länteen.

Viikkoa myöhemmin, 10.9.1989, Unkarin ulkoministeri Gyula Horn ilmoitti televisiossa, että Unkarin länsiraja on avattu, ja tuhannet itäsaksalaiset ylittivät sen. Tšekissä muistetaan myös 30.9.1989, jolloin Länsi-Saksan ulkoministeri Hans-Dietrich Genscher ilmoitti Prahassa suurlähetystön parvekkeelta sen puutarhassa majailleille tuhansille itäsaksalaisille, että siirtyminen länteen on järjestetty.

Itä-Saksa sulki rajansa Tšekkoslovakiaan 3.11.1989, mutta vyöry ei ollut enää pysäytettävissä. Berliinin muuri murtui 9.11.1989. Saksa yhdistyi 3.10.1990.

Puola oli poliittisten muutosten eturintamassa vuonna 1989, kun kesäkuun 1989 parlamenttivaalit päättivät kommunistisen yksinvaltan ja Solidaarisuuden Tadeusz Mazowiecki tuli syyskuussa ensimmäiseksi ei-kommunistiseksi pääministeriksi. Wojciech Jaruzelski jat-

koi presidenttinä vielä lokakuuhun 1990 saakka, jolloin virkaan valittiin Lech Wałęsa. Vapaat parlamenttivaalit järjestettiin lokakuussa 1991.

Ensimmäiset vapaat parlamenttivaalit entisessä itäblokkissa järjestettiin Itä-Saksassa maaliskuussa 1990, Unkarissa heti niiden jälkeen ja Tšekkoslovakiassa kesäkuussa 1990, samettivallankumouksen tuotua Václav Havelin presidentiksi joulukuussa 1989.

5. Unkarin tapaus oli Koivistolle hankala

Antti Blåfield on kertonut työstään Koiviston neljän kirjan toimittajana muistokirjoituksessaan Koiviston poismenon jälkeen toukokuussa 2017. Työskentely eteni hyvässä hengessä ja arvostavasti. *Historian tekijät* -kirjan (Koivisto 1995) tekemisessä tuli yksi poikkeus. Blåfield ei tahtonut saada Unkari-projektiamme koskevaa kohtaa millään oikein. Kun Koivisto palautti luonnoksen kolmannen kerran takaisin kysyen, mikä tässä on nyt niin vaikeata, Blåfield vastasi, ettei hän saa sitä oikein, koska ei ymmärrä. ”*Riittää kun kirjoitat*”, Koivisto ärähti, ja tämä oli koko kirjan kirjoittamisessa ainut ärähdys (Blåfield 2017; 2018).

Unkari-kohdan kirjoittamista hankaloitti, ettei Blåfieldin käytössä olleessa Unkari-projektimme materiaalissa ollut mitään Koiviston itsensä kirjoittamaa. Blåfieldin (2018) muistikuvan mukaan hänellä ei myöskään ollut Lange-Kornai muistiotani 22.11.1988, eikä ryhmämme tapaamisista Koiviston kanssa aina kirjoitettu kokousmuistioita.

Mutta oli siihen ilmeisesti syvempiäkin syitä. Kun perestroikavaikuttajat Moskovassa eivät olleet kiinnostuneita markkinasosialistis-

ta ajatuksista, Koivisto halusi nähdä, olisivatko unkarilaiset niistä sekä kiinnostuneempia että asiantuntevampia. Tämä oli päällimmäisenä hänen mielessään, kun hän esitti käytäväksi syventäviä keskusteluja, mutta hän joutui pettymään, kun unkarilaiset olivatkin kiinnostuneita selvittämään, miten Suomi oli kehittynyt vuosikymmenten ajan niin paljon paremmin kuin Unkari (Koivisto 1995, 258; Kalela 2011, 224–227; Kalela 2019, 3).

Hänelle sitten myös selvisi, ettei suosittelu perehtyä Langen oppeihin osunut kovin hyvin kohdalleen. Unkarilaiset, epäilemättä myös uudistusmielinen poliittinen johto, oli niistä tietoinen, kun esimerkiksi Kornai oli julkaissut niistä perusteellista kritiikkiä jo vuosia aikaisemmin. Kornai oli ollut jo pitkään arvostettu ekonomisti, tiedeakatemian taloustieteen laitoksen professori vuodesta 1967 ja akatemian jäsen vuodesta 1982.³

Kuten liitteenä olevasta muistiosta 22.11.1988 käy ilmi, Kornai (1986) selosti Langen opin teoreettisten heikkouksien lisäksi seikkaperäisesti syyt, miksi yritykset tuoda markkinamekanismeja Unkarin talouteen alituisesti epäonnistuivat.

Koiviston silloisia ajatuksia valottaa hänen syyskuussa 1989, pari viikkoa Grószin vierailun jälkeen kirjoittamansa pitkä kirje George H.W. Bushille (Koivisto 1995, 271–274). Koiviston mukaan sekä idässä että lännessä tunnu-

³ Vuonna 1986 hänet kutsuttiin Harvardin yliopistoon. Hän vieraili Suomessa ainakin jo vuonna 1980, jolloin hän piti Yrjö Jahansson -luennot teoksensa *The Economics of Shortage pohjalta* (Kornai 1980). Luennot julkaistiin vuonna 1982 (Kornai 1982). Kornain kritiikki Langen teoriaa kohtaan oli terävää: ”Vaikka Lange oli vakaumuksellinen sosialisti, hän eli Walras’n puhtaan teorian steriilissä maailmassa eikä selvittänyt perusoletustensa yhteiskuntapoliittisia perusteita” (Kornai 1986, 1727).

taan uskottavan, että sosialismin vaihtoehto on perinteinen kapitalismi tai vapaa markkinatalous, mutta hän itse katsoo, että ”*näille kahdelle järjestelmälle on muitakin vaihtoehtoja kuin toisensa*”. Positiivista vaihtoehtoa hän ei kuitenkaan esitä, vaan jatkaa: ”*Valitettavasti helpoin vaihtoehto on yhteiskunnan hajoaminen, sirpaloituminen ja moraalisten arvojen rapautuminen*”. Langen markkinasosialismi oli jäänyt pois ja sen korvasi varoittelu: uudistuspyrkimykset voivat johtaa kaaokseen, mutta vielä perustavampia ongelmia kohdataan, jos ”*kehitys pysäytetään tai käännetään ympäri*”.

Kovin helpolta ei siis Koivistosta näyttänyt syksyllä 1989. Lisäksi hän painotti monissa yhteyksissä, ettei kysymys ollut vain järjestelmän muutoksista, vaan myös makrotaloudellinen tasapaino pitää palauttaa – rahan määrä ja inflaatio, talouksien ulkomainen velkaantumisen yms. olivat ryöstäytyneet hallinnasta eikä mikään rakennemuutos niitä yksin ratkaise. Myös Bushille hän kirjoitti näkemyksen, ettei vanha poliittinen eliitti pysty tai halua tehdä tarvittavia kipeitä leikkauksia, koska sillä on vastassaan kannatusta nauttiva oppositio. Kipeät leikkaukset olivat siis joka tapauksessa edessä, eikä Koivisto tietenkään elätellyt illuusiota, että vapaa parlamentaarinen demokratia tuottaisi vain vahvoja enemmistöhallituksia, jotka tekisivät kaiken tarpeellisen.

6. Koiviston (luultavasti) viisas varovaisuus

Koivisto oli varovaisuudessaan hyvässä seurassa. Kaikkiällä seurattiin, miten Gorbatšov pystyy etenemään ja arvioitiin, että Gorbatšovin epäonnistuminen Neuvostoliitossa kaventaisi

muiden sosialististen maiden liikkumatilaa. Tämä todettiin minulle myös Budapestissa elokuussa 1989, lisäämällä USA:n hallinnon antaneen ymmärtää, etteivät he vaaranna neuvostosuhteitaan Unkarin hyväksi.

Minulle kerrottiin myös, että Grószin tavatessa Gorbatšovin edellisenä keväänä tämä oli kysynyt, kuinka laajan yksityisen omistusoikeuden Unkari aikoo hyväksyä, ja jatkanut: ”Ennen kuin vastaatte, haluan sanoa, etten hyväksy yksityistä omistusoikeutta”. Tosin tuohon aikaan Gorbatšov myös vakuutti, ettei Neuvostoliitto puutu muiden maiden uudistuksiin, ei edes Unkarin suuntautumiseen kohti monipuoluejärjestelmää. Mutta tietenkin unkarilaiset ja kaikki muutkin ottivat lukuun, ettei Gorbatšovin asema Neuvostoliitossa ollut taattu ja jokin muukin linja voisi tulla valtaan Kremlissä.

Myös Koivistot, siis myös Tellervo-rouva, saivat kuulla lokakuussa 1989 Helsingissä Gorbatšovilta ja etenkin marxismi-leninismistä väitelleeltä Raisa-rouvalta suorasukaista kritiikkiä läntistä markkinataloutta kohtaan (Mattsson 2017, 379). ”*Sosialismista ei ollut [NL:ssa] tarkoitus luopua*”, oli Koiviston tiivistys (Koivisto 1995, 286). Tämä tarkoitti, että tuotantovälineiden yhteiskunnallisella omistuksella ja puolueella tulee säilyä määräävä asema, vaikka uudistuksia tehdäänkin.

Vuoden 1990 aikana, kun Unkari, Puola ja Tšekkoslovakia menivät omille teilleen ja Saksa yhdistyi, Koiviston mielenkiinto alkoi keskittyä Neuvostoliiton tapahtumiin. Viron korkein neuvosto oli antanut marraskuussa 1988 suvereenisuusjulistuksen. Ihmisketju läpi kolmen Baltian maan 23.8.1989 oli demonstroitunut itsenäistymisen tahdon, ja Liettuan kommunistinen puolue oli katkaissut suhteensa NKP:een

syksyllä. Keväällä 1990 Viro ja Latvia mitätöivät asiakirjat, joilla ne määriteltiin Neuvostoliiton osaksi (Blomberg 2011, 156–171).

Balttien itsenäistymispyrkimykset alkoivat vakavasti horjuttaa Gorbatšovin asemaa, mutta lopulta ratkaisevaksi nousi Jeltsinin johtama Venäjä. Jo helmikuussa 1990 baltit ja Venäjä olivat allekirjoittaneet sopimuksen taloudellisen itsehallinnon toteuttamisesta. Venäjän parlamentti äänesti kesäkuussa 1990 valtiollisen suvereniteetin puolesta, ”*joskaan kukaan ei tiennyt, mitä se tarkoitti*”, kuten Gessen (2018, 93) kirjoittaa. Heinäkuussa 1990 balttipresidentit tapasivat Jeltsinin ja sopivat, etteivät baltit osallistu Neuvostoliiton uuden liittosopimuksen valmisteluun, vaan nämä neljä presidenttiä valmistelevat keskinäisiä valtiollisia sopimuksia (Blomberg 2011, 157 ja 171).

Mutta kysymys ei ollut vain poliittisten rakteiden horjumisesta, vaan myös talouden ajautumisesta kaaokseen (Gaidar 2007). Satuun itse osallistumaan erääseen Moskovassa helmikuussa 1990 järjestettyyn talouskonferenssiin. Sen tiimoilla sain kuulla KGB-taustaisten tahojen jo olevan varsin aktiivisia perustamaan lähinnä ulkomaankauppaan liittyviä yrityksiä, joiden toiminta perustui laajamittaiseen viranomaisten lahjontaan (erinäisten lupien saamiseksi), vääristelyyn kirjanpitoon ja yksityisiin turvallisuuspalveluihin. Tilanne vaikutti kaotukselta. Raportoin tästä suullisesti Koivistolle.

Tultaessa marraskuuhun 1990, päämiesten tavatessa ETYK:n huippukokouksessa Pariisissa, Gorbatšovin asema horjui. Koivisto vetosi Bushiin taloudellisen avun antamiseksi, vaikka apua ei pyydetäisikään, mutta Bush oli ”*vai-vautuneen ja syyllisen oloinen*” eikä vastannut mitään.⁴ Koivisto etsi tilaisuutta ilmaista tukeaan Gorbatšoville ja hakea sitä muiltakin. Hän jopa luonnosteli varsin voimakkaan varoituk-

sen balteille, jotta nämä ymmärtäisivät Neuvostoliiton sotilaallisen mahdin. Tämän hän jätti kuitenkin esittämättä (Koivisto 1995, 385–390).

Vuoden 1991 alussa olin saanut käsiini OECD:n sihteeristölle tehdyn 11.1.1991 päivätyn Michael Marresen muistion hänen koko joulukuun kestäneeltä matkaltaan Neuvostoliitossa. Tein siitä 2-liuskaisen yhteenvedon, jonka jaoin muun muassa Koivistolle (Oksanen 1991).⁵ Sen mukaan Neuvostoliiton talous ei ollut muuttumassa markkinaehtoiseksi, vaan siitä oli tulossa alueellisten voimakeskusten tilkkutäkki. Valtio oli menettänyt talouden kontrollin, mikä johtui poliitikkojen keskittymisestä valtataisteluun, elintilan antamisesta yhteisyrityksille ja osuuskunnille, spontaaneista yksityistämisistä ja järjestäytyneestä rikollisuudesta.

Marresen mukaan kenelläkään ei ollut käsitystä makrotaloudellisista epätasapainoista eikä esimerkiksi hintojen vapauttamisen taloudellisista ja poliittisista seurauksista. Vaikka Gorbatšov pystyisikin palauttamaan kontrollin itselleen, hänellä ei olisi järkevää talousohjelmaa, ja hän saattaisi pystyä pysäyttämään poliittisen hajoamisen vain diktatuurin ja sorron avulla. Jeltsin oli Marresen mukaan suosituin ja ainut näkyvä toivo.

⁴ USA:n hallinnon näkemykset olivat jo muuttumassa. Brzezinskin (1989) *The Grand Failure ilmestyi maaliskuussa 1989.*

⁵ Koska sisältö oli varsin hälyttävä, pidin jakelun suppeana, mutta sen saivat mm. ulkoministeri Pertti Paasio ja silloinen korkein esimieheni valtiovarainministeri Matti Louekoski. Mistään palautteesta ei arkistossani ole merkintää eikä nyt jälkikäteistäkään muistikuvaa. Lähetekirjeestäni päätellen en jakanut eteenpäin kopiota Marresen muistiosta.

Marrese päätti yhteenvetonsa raportoimalla, että pieni, mutta kasvava osuus pitää länttä vastuullisena Gorbatšovin vallassa pysymisen pitkittymiseen. Länsi ei ymmärrä Neuvostoliiton poliittisten ja taloudellisten olosuhteiden riippuvan toistaan.

Tammikuussa 1991 Vilnassa kuoli 14 ja Riassa neljä ihmistä Neuvostoliiton erikoisjoukkojen hyökätessä. Jeltsin valittiin Venäjän presidentiksi kesäkuussa.

Elokuun 1991 vallankaappausyritys Moskovassa ja sen seuraukset johtivat Koiviston tarkistamaan linjauksiaan. Selvitystyö Suomen EU-jäsenyydestä käynnistettiin välittömästi (Blomberg 2011, 380–383). Neuvostoliitto hajosi vuoden loppuun mennessä ja Varsovan liitto lakkautettiin. YYA-sopimus mitätöityi (ks. tarkemmin Blomberg, 2011, 407–439). Suomi haki EU:n jäsenyyttä maaliskuussa 1992.

7. Hyviä, ehkä viisaitakin ja ainakin provosoivia kysymyksiä

Koiviston sodan ja Unkarin 1956 ja Tšekkoslovakiassa 1968 miehitykset kokeneelle ikäpolvelle sosialismin romahtaminen Itä-Euroopassa oli aikuisiän dramaattinen päätös. Sodan jälkeen syntyneelle sukupolvelle Euroopan mullistuksista tuli keski-ikänsä avainkokemus.

Kaikkia poliittisia toimijoita ohjaavat heidän omaksumansa yhteiskunnalliset arvot ja tavoitteet. Niiden lisäksi päätöksiin vaikuttavat kulloinkin käytössä olevat tiedot ja näkemykset. Jälkikäteen arvioitaessa on otettava lisäksi selvää, mitä tietoja olisi ollut kohtuudella hankittavissa. Ja hyvä on selvittää sekin, onko tietoa jätetty tietoisesti käyttämättä.

Sen informaation lisäksi, mitä Koivisto sai presidenttinä muun muassa ulkoministeriön raporteista ja julkisista kanavista, hän haki aktiivisesti tietoa etenkin sosialististen maiden murroksista. Koivisto järjesti palavereita, joissa hän itse ajatteli ääneen ja kuunteli tarkkaan. Meillä ei silloin tietenkään ollut tietoa kaikesta Koiviston käytössä olleesta osittain salaisesta materiaalista. Koiviston muistelmateos vuodelta 1995, johon tässä paljon viitataan, avasi osittain hänen käsityksiään. Ulkoministeriön salaiset asiakirjat Koiviston virkakauden loppuun saakka ovat nyt avautuneet ja myös Koiviston arkisto odottaa tutkijoita.

Koivisto seurasi Itä-Euroopan mullistuksia huolestuneena, ja hyvästä syystä: entinen suurvalta ja ydinasevalta uhkasi ajautua hallitsemattomaan tilaan. Unkarissa oli vuonna 1988 meneillään voimakas talouden ja politiikan murros, jonka ei tietenkään pitänyt uskoa etenevän suoraviivaisesti, ja sen muutosten oli syytä olettaa heijastuvan myös Neuvostoliittoon ja muihin sosialistisiin maihin.

Mikä oli Koiviston keskustelujen ja kannanottojen vaikutus Itä-Euroopan mullistuksiin?

Kohtuullisella varmuudella voi arvioida, etteivät Koiviston keskustelut ja Unkari-projektimme vaikuttaneet mitenkään Unkarin uudistusten etenemiseen. Unkarilaiset tiesivät paremmin kuin me, mitä olivat tekemässä eivätkä kaivanneet varoittelua tai tarvinneet rohkaisua. Mutta Koivistolle ja meille mukana olleille oli hyödyllistä seurata heidän tavoitteitensa täsmentymistä ja päätösten etenemistä reaaliajassa juuri kun Unkari siirtyi uuteen aikakauteen.

Koiviston vaikutuksesta Neuvostoliiton ja Gorbatšovin suuntaan, etenkin Baltian osalta, ei voi sanoa yhtä varmasti. Se saattoi vaikuttaa-

kin. Muut valtionpäämiehet kuuntelivat tarkkaan Koiviston näkemyksiä, ja Helsinki oli kokouspaikkanakin.

Tosin Koivisto oli kuitenkin vain pienen maan päämies. Blåfield (2017) kertoo, että Koivisto odotti vuonna 1996 Gorbatsšovin muistelmia innolla ja vedos saatiinkin Koiviston luettavaksi etukäteen. Koivisto mainittiin kirjassa vain ohimennen, kun esimerkiksi keskusteluja Espanjan sosialistisen pääministerin Felipe Gonzálezin kanssa kuvailtiin laajasti. ”*Tähän on tyytyminen*”, Koivisto hymähti.⁶

Tästä opimme, että olemalla aktiivinen ja menemällä mukaan kaikkiin saman mielisten pöytiin voi pieni maa hankkia vähän vaikutusvaltaakin, mutta ennen kaikkea siten voi hankkia tietoja ja näkemyksiä, jotka antavat pohjaa muodostaa oma linja. Näin oli vuosina 1988–1991. Kannattaa kysyä, mikä on tämän opin merkitys Suomelle nyt ja vastaisuudessa.

Koivisto näki, kuinka monipuoluejärjestelmään siirryttiin kolmessa tärkeässä maassa vuosien 1989–1990 aikana ja talouksiin tuotiin yksityisen omistusoikeuden suoja ja markkinamekanismeja (Unkari, Puola ja Tšekkoslovakia ja lisäksi Saksan yhdistyminen).

Mutta vielä vuoden 1995 muistelmakirjaa tehdessäänkin hän oli skeptinen uudistusten onnistumisesta. Kirjan esipuheessa hän kirjoittaa aikanaan kylläkin toivoneensa, että yksipuoluejärjestelmästä luopuminen ”*johtaisi jonkinlaisen sosialidemokratian esille tuloon*”, mutta hän ei uskonut niin käyvän. Lukijoitaan

⁶ Vertailun vuoksi: Suomi mainitaan kerran Gaidarin (2007, 214) Neuvostoliiton romahtamista koskevan teoksen hakemistossa. Sen mukaan Yrjö Hakanen aneli kesäkuussa 1991 NKP:ltä rabaa jouduttuaan puoluetovereineen henkilökohtaisiin vastuisiin konkurssikypsän puolueensa veloista – ei saanut, koska NKP:n rahat olivat lopussa.

ärsyttääkseen hän vielä lisäsi, ettei ryhdy sitä tarkemmin erittelemään (Koivisto 1995, 10).

Unkarilaiset uudistajat omaksuivat käsityksen, että poliittinen demokratia, monipuoluejärjestelmä, ja paljolti (joskaan ei yksinomaan) tuotantovälineiden yksityisomistukseen perustuva markkinatalous kuuluvat yhteen. Niiden yhdistelmällä he pystyivät korvaamaan valtiososialismin ja yksipuoluejärjestelmän yhdistelmän, koska se oli osoittautunut elinkelvottomaksi eikä kaksi vuosikymmentä kestänyt, osittain langelaista markkinasosialismia tavoitellut uudistusprosessikaan ollut onnistunut.

Koivisto oli miettinyt talousjärjestelmien perusteita jo paljon aikaisemminkin. Vuonna 1960 hänen keskeinen Suomea koskenut teesinsä oli, että ”*omistusoikeuden merkitys on muuttunut ja sen sisältö ohentunut*” (Koivisto 1997, 47). Tämä ilmeisesti haastoi SDP:n silloin voimassa olleen vuoden 1952 periaateohjelman, joka tähtäsi sosialistiseen suunnitelmatalouteen ja sen edellytyksenä elinkeinoelämän avainalojen siirtämiseen yhteiskunnan hallintaan ja omistukseen. Sen kanssa hän sai kuitenkin elää vielä presidenttinäkin vuoteen 1987 saakka, jolloin viimein, Kalevi Sorsan voimin, markkinatalous saatiin hyväksytyksi SDP:n uuteen periaateohjelmaan.

Vuoden 1995 muistelmien esipuheessa Koiviston näkemys kiteytyy seuraavasti: ”*Sosialidemokratian synty ja nousu on tapahtunut kapitalismin sisällä: pitää ensin olla toimiva markkinatalous, pitää olla voimia, joita ballita, tuloja joita tasata*”. Tämä koski pohjoismaita, mutta samalla hän näyttäisi edelleenkin varoittaneen entisiä sosialistisia maita, ettei oikotietä hyvinvointiin ole. Mutta myös Langen markkinasosialismi oli nyt jäänyt syrjään.

Koiviston toiminta Neuvostoliiton ja erityisesti Baltian suuntaan on tämän artikkelin toinen juonne. Uudistukset törmäsivät lopulta poliittisen järjestelmän rajoihin ja johtivat Neuvostoliiton hajoamiseen. Perestroikan eli talouden uudistamisen takkuilu oli osasy, joskin vain osasy, liittovaltion hajoamiseen.

Baltian mailla oli keskeinen merkitys, vaikka Jeltsinin Venäjän irtautuminen Neuvostoliitosta olikin lopulta ratkaiseva. Koivisto teki balteille selväksi, ettei heidän pidä odottaa tukea ulkopuolelta, jos he ajautuvat aseelliseen konfliktiin Moskovan kanssa. Sellaisen avun lupaaminen, jota ei kuitenkaan voisi antaa, olisikin ollut moraalitonta. Tämä kai on nyt riidaton ja yleinen näkemys.

Mutta kuinka hyviä perusteita oli jarrutella balttien itsenäistymispyrkimyksiä ja suositella heille pidättyvyyttä? Koivisto (1995, 10) myönsi jälkikäteen, vajaat neljä vuotta Baltian maiden itsenäisyyden palauttamisen jälkeen, että hän aikanaan suositteli balteille pyrkimistä itsenäisyyteen Neuvostoliiton perustuslain nojalla, vaikka ei uskonutkaan sen olevan mahdollista. Oliko tämän verran harhautusta sallittua keväällä 1991, kun Neuvostoliitossa oli kehitymässä kaaoksen aineksia?

Koivisto myös jatkoi lakonisesti, että balteilla oli ollut parempi tieto kuin hänellä, mihin oltiin menossa. Oliko tämä kiertoilmaus jonkinlaiselle anteeksipyyntöille – tietenkään kysymys ei ollut pelkästään tiedosta, vaan balttien voimakkaasta tahdosta ja valmiudesta ottaa tietoisesti riskejä, joita ulkopuolisten ei tarvinnut ottaa?

Entä kuinka pitkään oli perusteet pyrkiä tukemaan Gorbatšovia? Pariisissa ETYK-kokouksessa marraskuussa 1990 Gorbatšov sanoi hätäntyneenä Koivistolle, että fasistit ovat liikkeellä ja Koivisto (1995, 387) päätteli, että

tämä tarkoitti baltteja. Tämä päätelmä oli luultavasti hätäinen. Gorbatšoviin kohdistui paineita etenkin Jeltsinin Venäjältä ja muualtakin (Ukraina, Georgia). Ja Koivisto (1995, 387) itse kertoo, että tuossa kokouksessa marraskuussa 1990 George Bush oli jo epäilevämpi, kuinka Gorbatšovia kannattaisi tukea (yllä).

Tavallaan Koivisto itsekin osoitti epäilyksiään, kun hän niin huolestuneena haki Gorbatšoville tukea. Tämä kai merkitsi, että hän myös varautui pahempaan, joskaan hänellä ei näytä olleen parempaa vaihtoehtoa kuin Gorbatšovin tukeminen kaikin hänellä ollein keinoin.

Gorbatšovin uudistukset takkuilivat ja asema heikkeni. Siitä tuli Koivistollekin tietoa pitkin matkaa 1990–91 (yllä). Voivatko arkistot valottaa lisää, mitä tietoja ja arvioita Koivistolla oli ja mitä hän käytti?

8. Mihin tultiin?

Ratkaisut tulivat sitten Neuvostoliiton sisältä 1991. Jeltsin nousi ohi Gorbatšovin ja baltit saivat itsenäisyyden. Ydinasesalkku siirtyi Gorbatšovilta Jeltsinille. Neuvostoliitto ja Varsovan liitto hajosivat.

Suomesta tuli EU:n jäsen vuonna 1995. EU:n tulevan itälaajentumisen suuntaviivat hyväksyttiin vuonna 1993, sosialismista vapautuneet ehdokasmaat alkoivat saada lainsäädännöllensä sisältöä EU:lta ja ne tulivat EU:n jäseniksi vuosina 2004 ja 2007.

Venäjä jäi jälkeen. Sen poliittinen ja taloudellinen eliitti ovat kietoutuneet yhteen. Demokratia ei lyönyt läpi eikä talous toimi.

Euroopassa on idempänä väkivalta-koneistoon tukeutuvan poliittisen ja taloudellisen eliitin hallitsema korruptiolle altis malli, jonka

talous toimii huonosti. Ja lännempänä on pääasiassa pääoman yksityiseen omistukseen perustuva oikeusvaltio ja markkinatalous yhdistyneenä poliittiseen demokratiaan. Puhdasta markkinataloutta ei ole, vaan valtiolla on kaikkialla merkittävät tehtävänsä. Läntisen mallin versioita on yhtä monta kuin maitakin. Niitä ohjaavat pragmaattiset kunkin maan historian määrittämät lähtökohdat, instituutiot ja harjoitettava politiikka. Joskus ne toimivat paremmin ja joskus huonommin.

Markkinasosialismia tai muuta kokonaan kolmatta tietä ei ole syntynyt eikä ole näköpiirissä. □

Kirjallisuus

- Blomberg, J. (2011), *Vakauden kaipuu, Kylmän sodan loppu ja Suomi*, WSOY.
- Bläfield, A. (2017), ”Ensin Mauno Koivisto luimisteli kulumiaan – sitten yhden lauseen myötä alkoi yhteistyö, jonka ansiosta tämä mies tunsii presidentin poikkeuksellisen hyvin”, *Aamulehti* 14.5.2017 06.30, <https://www.aamulehti.fi/a/200136096>.
- Brzezinski, Z. (1989), *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*, Scribner.
- Gaidar, Y. (2007), *Collapse of an Empire, Lessons for Modern Russia*, Washington D.C.
- Gessen, M. (2018), *Venäjä vailla tulevaisuutta*, Docedo.
- HS (1988), ”Koivisto arvioi suunnitelmatalouden ongelmia kiinalaisille isännilleen, ’Ruotsi Suomea sosialistisempi’”, *Helsingin Sanomat* 16.10.1989.
- HS (1989), ”Uudistajat vähemmistönä Unkarin puoleessa”, *Helsingin Sanomat* 4.9.1989.
- Johnsson, P. (1988), ”Usko Kádáriin pettämässä, Unkari kriisin ovella”, *Suomen Kuvalehti* 13/1988.
- Kalela, J. (2011), ”Perestroikaa bernsteinilaisittain, Arto Mansala, Maino Koivisto ja Unkarin uudistuspolitiikka”, teoksessa *Suomen liikkumavara, Arto Mansalan ystäväkirja*, toim. Torstila, P., Häikiö, M. ja Pekkarinen J., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011.
- Koivisto, M. (1995), *Historian tekijät, Kaksi kautta II*, Kirjayhtymä.
- Koivisto, M. (1997), *Liikkeen suunta*, Kirjayhtymä.
- Kornai, J. (1980), *The Economics of Shortage*, North-Holland.
- Kornai, J. (1982), *Growth, Shortage and Efficiency*, Basil Blackwell Ltd.
- Kornai, J. (1986), ”The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality”, *Journal of Economic Literature* 4, 1687–1737.
- Lange, O. (1936-37), ”On the Economic Theory of Socialism”, *Review of Economic Studies*, Oct. 1936 and Feb. 1937, 4(1–2), 53–71, 123–42.
- Mattsson, A. (2017), *Tellervo Koivisto*, Siltala.
- Möttölä, K. ja Oksanen, H. (2010), ”Suomi-Unkari -työryhmä Unkarin järjestelmämuutosta seuraamassa ja arvioimassa 1988–1989”, teoksessa Sievers, J. (toim.), *Veljeskunnan keskuudessa, Suomen ja Unkarin edustustoiminnan historiikki*, Suomen suurlähetystö Budapest, <http://www.finland.hu/public/default.aspx?contentid=187095&contentlan=1&culture=fi-FI> (haettu 2.1.2019).
- Oksanen, H. (1984), ”Työläisitsehallinto ja talousjärjestelmäkeskustelu”, Katsaus 4/1984, *Tee-manumero Itsehallinto ja sosialismi*, Työväen taloudellinen tutkimuslaitos.
- Sutela, P. (1989), ”Itä-Euroopan siirtyminen markkinatalousteen”, *Kansataloudellinen aikakauskirja* 85: 440–452.

- Suvanto, A. ja Vesikansa, J. (toim.) (2002), *Modernismi taloustieteessä ja talouspolitiikassa*, O-ryhmä, Gaudeamus.
- Valtiovarainministeriö (1989), "A Joint summary of the consultations of Hungarian and Finnish economic policy experts in 1988-1989", Työryhmämuistio 1989: VM 21.

Julkaisematon aineisto

- Blåfield (2018), Antti Blåfieldin haastattelut 18.–19.12.2018 tarkistettuina sähköposteilla 2.1.2019.
- Hjerppe (2018), Reino Hjerppen sähköposti kirjoittajalle 18.12.2018.
- Kalela, J. (2019), Otteita Jaakko Kalelan sähköposteista kirjoittajalle 5.–17.1.2019.
- Oksanen, H. (1991), "Muistio 23.1.1991, Asia: OECD:n sihteeristössä työskentelevän prof. Michael Marresen raportti vierailusta Moskovassa 1.–31.12.1990", julkaisematon; myös Marresen raportti, 11 sivua; HO:n arkisto.
- Tasavallan presidentin kanslia (1987), Kansliapäällikkö Jaakko Kalela, Muistio No 78, 17.11.87/JK/pp.
- Heikki Oksasen arkisto, erittelemättömiä Suomi-Unkari -projektin muistioita ja muistiinpanoja kokouksista.

LIITE

Sosialististen maiden talousreformeista / Heikki Oksanen Muistio 22.11.1988*

Reformit ovat vesittyneet

Markkinamekanismin aikaisempaa laajempaan soveltamiseen tähdänneet sosialististen maiden talousreformit eivät näytä johtaneen todellisiin ja pysyviin muutoksiin. Unkarinkin reformi on monien mielestä vasta alkutaipaleellaan, vaikka se täytti tänä vuonna 20 vuotta.

Unkarilainen professori J. Kornai esitti äskettäin Helsingissä pitämässään esitelmässä analyysin reformien epäonnistumisesta. Kornai tyypittelee talousjärjestelmät yhtäältä omistusoikeuden mukaan ja toisaalta sen mukaan, koordinoitako taloudelliset päätökset keskusjohtoisesti vai annetaanko markkinoiden hoitaa eri osapuolten päätösten yhteensovittaminen. Kornain mukaan klassinen kapitalismi, jossa yhdistyvät yksityisomistus ja markkinajärjestelmä, on osoittautunut pysyväksi ja toimivaksi järjestelmäksi. Toinen järjestelmä, joka näyttää pysyvältä, on valtionomistuksen ja keskusjohtoisuuden järjestelmä. Hänen mukaansa olennaista on, että pyrkimykset yhdistää valtion omistus ja markkinat eivät näytä onnistuneen, vaan markkinoiden soveltamiseen tähdänneet reformit ovat vesittyneet ja on palattu takaisin keskusjohtoisuuteen. Muodot ovat muuttuneet, mutta olennainen sisältö ei.

Markkinasuuntautuneissa reformeissa on pyritty antamaan yrityksille itsehallintoa ja säilyttämään niille tulosvastuuta. Näin on pyritty lisäämään taloudellisten kannustimien merki-

tystä sekä yritysten suhteissa keskusjohtoon että työntekijöiden palkkauksessa. Yritykset ovat saaneet itsenäisyyttä rahoittaa investointejaan omilla tuloillaan. Reformien olennaisena osana on tietysti ollut myös hintajärjestelmän kehittäminen sekä muuttamalla hallinnollisesti määrättäviä hintoja että antamalla ainakin joidenkin hintojen määräytyä aikaisempaa vapaammin.

Talousreformien vesittymiseen voidaan nähdä monia syitä. Ensinnäkin, yrityksissä ei olla vakuuttuneita siitä, että tehostuneen toiminnan tuottama tulo saadaan todella pitää yrityksessä, koska monesti aikaisemmin varat on konfiskoitu. Tällöin on viisaampaa piilottaa parantunut tulos yrityksen kaikkinaisiin voimavaroihin – maahan, koneisiin, työvoimaan, raaka-aineisiin ja välituotepanoksiin. Keskusjohtoiselle järjestelmälle tyypillinen hamstraus ja pullonkaulat jatkuvat eikä päästä irti yleisestä tehottomuudesta. Vastuu koordinaation puutteesta jää yhtä epäselväksi kuin aikaisemminkin. Hinnat eivät heijasta todellisia kustannuksia ja tuottoja sen paremmin kuin ennenkään.

Toiseksi, konkreettisten ja kansantalouden kannalta merkittävien epäkohtien korjaamisessa keskusjohtoinen järjestelmä on useimmiten selvästi tehokkaampi kuin puutteellisesti toimiva markkinamekanismi – joskus jopa tehokkaampi kuin hyvin toimiva markkinamekanismi. Esimerkki: eräs neuvostoliittolainen ekonomisti kirjoitti kärjekkäästi, että jotakin on pahasti vialla, kun kokonaisia vesivoimakaskadeja on rakennettu tasankoalueille ja tuhottu miljoonia hehtaareja mitä hedelmällisintä maata (Shmeljov, Novyi Mir 4/1988). Useimmiten lienee ilmeistä, että tällainen epäkohta poistetaan tehokkaimmin antamalla hallinnollinen määräys, jonka mukaan voimalaitoksen raken-

taminen edellyttää tietyinkokoisen putouksen. Vähemmälle kannatukselle ovat jääneet ne talousoppineet, jotka miettivät, millaisen hinta- ja kannustinjärjestelmän avulla vesitalousministeriö saataisiin toimimaan kansantalouden kannalta järkevästi. Yksittäisissä tapauksissa on yleensä lukuisia perusteita pitää päätösvalta keskusjohdolla. Sitä paitsi monet sosialististen maiden ekonomistit huomauttavat, että eräissä menestyneissä kapitalistisissa maissa on keskusjohdolla varsin voimakas ote. Esi-merkeiksi mainitaan Japani ja Etelä-Korea.

Langen teoria markkinasosialismista: missä vika?

Sosialististen maiden talousreformien voidaan tulkita jossakin määrin jäljittelevän Oscar Langen 1936–1937 esittämää teoriaa markkinasosialismista. Kun reformit näyttävät vesittyvän, voi kysyä, onko vika teoriassa vai reformien arkkitehdeissa ja insinööreissä.

Langen mukaan sosialistinen talous voidaan järjestää siten, että keskusjohto määrää tuotteiden ja työvoiman hinnat ja yritykset sopeuttavat tuotantonsa ja työvoimansa siten, että yritysten kustannukset minimoituvat; keskusjohto havainnoi tuote- ja työvoimamarkkinoilla vallitsevat epätasapainot ja muuttaa hintoja siten, että markkinat tasapainottuvat. Pääoman keskusjohto kohdentaa siten, että rajakustannukset ja rajatuotot ovat yhtä suuret. Langen mukaan tällaisessa taloudessa voimavarat käytetään rationaalisesti ja kansalaisten hyvinvointi maksimoituu.

Kornai on arvioinut Langen teoriaa Unkarin reformiprosessia käsittelevässä laajassa artikkelissaan (*Journal of Economic Literature*, December 1986). Kornain mukaan Unkarin taloutta ei voi luonnehtia langelaiseksi eikä

langelainen talous näytä sosialististen maiden kokemusten perusteella olevan elinkykyinen eikä mahdollinen (infeasible). Näkemykselleen hän esittää seuraavia perusteluja:

Langen teoria edellyttää, että keskusjohdon ihmiset noudattavat pyyteettömästi ”Sääntöä” eivätkä he aja mitään henkilökohtaisia tai ryhmäetuja. Yhtä puhdas omista eduistaan on teorian yritys: se ottaa keskusjohdon asettamat hinnat annettuina eikä sillä ole muuta tavoitetta kuin kustannusten minimointi. Tällaista harmoniaa ei todellisuudesta tapaa, vaan kaikilla organisaatioilla on monipuolisempia tavoitteita. Kukin arvelee, etteivät muut pysy kaavassa. Ajaututaan monimutkaisuuteen korjauksiin sääntöihin. Keskusjohto puuttuu yksityiskohtiin ja yritykset yrittävät kiertää säännöksiä ja hankkia keskusjohdolta itselleen etuja.

Langen kuvitteellisessa taloudessa kysyntä ja tarjonta tasapainottuvat. Yritysten välillä vallitsee aito kilpailu: toiset voittavat ja toiset häviävät. Kornain kielellä sanottuna yrityksillä on langelaisessa taloudessa kova budjettirajoitus. Sosialististen talouksien reformeissa keskusjohdolle on aina jäänyt tuntuvasti harkintavaltaa. Epäolennaista on, että määrällisen säätelyn sijasta keskusjohdon vallan välineet ovat välillisiä. Olennaista on sen sijaan, että yritysten itsenäisyys on jäänyt puutteelliseksi. Tämä on jättänyt yrityksille tuntuvasti mahdollisuuksia pehmentää budjettirajoitteitaan neuvottelemalla itselleen etuja keskusjohdolta.

Unkarin radikaali reformi

Tiukkaan keskusjohtoisuuteen palaaminen ei Unkarissa ole mahdollinen. Talousreformin kangertelusta pyritään irti. Kahdenkymmenen vuoden jälkeen on vuorossa radikaali reformi. Unkarissa paneudutaan taloudellisten instituuti-

tioiden perusongelmiin ja lähivuosina tullaan hakemaan sosialistisen järjestelmän rajoja. Markkinamekanismin laajentaminen ulottuu pääomamarkkinoille saakka. Uudelleen arvioitaviksi tulevat myös omistusoikeutta koskevat opit.

Kokemusten nojalla reformin onnistumisen välttämätön edellytys on, että keskusjohto riittävän selkeästi irrottautuu yksittäisten yritysten ohjaamisesta ja säätelee vain yritysten toiminnan yleisiä edellytyksiä kuten läntisissä markkinatalousmaissa. Tämä on tuskin mahdollista ilman, että keskusjohto irrottautuu myös pääoman hallitsija roolista ja antaa tilaa markkinamekanismille. Kenestä tulee silloin tuotantotoiminnassa käytettävän pääoman hallitsija?

Kapitalistisissa maissa yksityinen omistusoikeus on keskeinen tekijä, joka pitää valtion ja yritykset omissa rooleissaan. Sosialististen maiden talousreformien ilmeisesti keskeisin ongelma on löytää järjestelmä, joka vakuuttavasti estää keskusjohtoa puuttumasta yksittäisten yritysten asioihin.

Unkarissa on jo merkittävä yksityinen sektori. Kornain arvion mukaan 25 % tuotannosta on yksityistä. Tosin siitä suurin osa on informaalista, joka ei siten sisälly virallisiin tilastoihin. Nykyisellään yksityinen sektori pitää järjestelmää pystyssä, koska se paikkaa keskusjohtoisen järjestelmän jättämiä aukkoja. Jotta yksityisestä tuotannosta tulisi jollakin alalla

dynaaminen voima, on sen ylitettävä tietty kriittinen raja, jonka jälkeen kaikille on selvää, ettei sitä voi pyyhkäistä pois. Asteittaisesti ja varovasti tätä oppia voidaan näköjään soveltaa siten, että yksityiselle sektorille annetaan merkittävä osuus rajatuilla aloilla tai alueilla, kuten Kiinan maataloudessa tai ns. erityisillä talousalueilla.

Unkarissa ollaan jo luomassa arvopaperipörssiä, mutta syntykö riskinalaisille arvopereille markkinoita, ellei niihin liity myös oikeutta vaikuttaa yritysten päätöksentekoon?

Ulkomaisten omistamien yritysten salliminen ja niiden houkuttelu on yksi reformin osa. Niillä voi olla myönteisiä heijastusvaikutuksia myös kotimaisiin yrityksiin, kun ne antavat yritysten tehokkuudelle vertailupohjaa. Tätäkin tietä kokeillaan Unkarissa, kun uusi yrityslaki sallii kokonaan ulkomaalaisten omistamat yritykset.

Unkari on muuttamassa talousjärjestelmän toimintaa radikaalisti. Prosessissa on selvitettävä sosialismin rajat. Oppeja joko tulkitaan uudelleen tai niistä luovutaan. Ja monestakin asiasta on monta mieltä.

**Tämä on tarkka kopio Tasavallan presidentti Koivistolle laatimastani muistiosta.*